

عوامل مؤثر بر ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در بین اعضای

تعاونی‌های کشاورزی شهرستان زنجان

پوریا عطائی*، وحید علی‌آبادی**، شیوا نجاتیان***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۵/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۹/۷

چکیده

هدف اصلی این پژوهش بررسی عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی‌های کشاورزی شهرستان زنجان بود. این پژوهش از نوع کاربردی و روش آن نیز پیمایشی بود. جامعه آماری پژوهش شامل مدیر عامل، اعضای هیأت مدیره و اعضای تعاونی‌های کشاورزی شهرستان زنجان بود ($N=180$) که ۱۲۳ نفر به صورت تصادفی برای حجم نمونه انتخاب شدند. ابزار پژوهش، پرسشنامه محقق ساخته بود. روایی صوری ابزار پژوهش با بررسی دیدگاه‌های

---

*. دانشجوی دکتری ترویج کشاورزی، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه تربیت مدرس. ataiep@yahoo.com

** . دانشجوی دکتری ترویج و آموزش کشاورزی، گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشکده کشاورزی دانشگاه بوعلی سینا همدان (نویسنده مسئول). vahid.aliabadi@gmail.com

***. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد ترویج و آموزش کشاورزی، گروه ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی دانشگاه زنجان. sh_ntn1983@yahoo.com

اعضای هیأت علمی دانشگاه زنجان و کارشناسان اداره تعاون تعیین و پایایی پرسشنامه با استفاده از آزمون راهنما و آلفای کرونباخ ($\alpha=0/96$) تأیید شد. نتایج پژوهش نشان داد که به‌ترتیب معافیت‌های مالیاتی، موقعیت و پایگاه اجتماعی افراد و برگزاری دوره‌های آموزشی قبل از تشکیل تعاونی از بالاترین اولویت برخوردار بودند. همچنین، در تحلیل عاملی متغیرهای ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی به ۹ عامل اجتماعی - حمایتی، نظم و انضباط، شغلی، مدیریتی - سازمانی، رسانه‌ای، انعطاف‌پذیری قوانین، حذف بروکراسی، مسئولیت‌پذیری و فناوری‌های اطلاعاتی طبقه‌بندی شدند. در مجموع این ۹ عامل توانستند ۶۹/۶ درصد از کل واریانس عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی‌های کشاورزی را تبیین کنند که ۳۰/۳۹ درصد از واریانس باقی‌مانده به دیگر عامل‌هایی مربوط است که پیش‌بینی آنها در این پژوهش میسر نشده است. در پایان با توجه به نتایج به‌دست‌آمده پیشنهاد‌های کاربردی ارائه شد.

مفاهیم کلیدی: سرمایه اجتماعی، تعاونی‌های کشاورزی، شهرستان زنجان، توسعه روستایی

مسئله پژوهش

امروزه با افزایش فرایند جهانی‌شدن در عرصه اقتصاد، سازمان‌های کوچک قدرت رقابت کمتری دارند و آسیب‌پذیرترند. این سازمان‌ها در مقابله و مواجهه با این چالش‌ها برای بقا باید توان و ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل خود را افزایش دهند. بازده و کارایی مطلوب در هر سازمانی به مدیریت منابع سرمایه‌ای نیاز دارد. برای موفقیت هر سازمانی باید منابع سرمایه‌ای لازم سازمانی را مورد توجه قرار داد. عمده‌ترین منابع سرمایه‌ای را که می‌توان لحاظ کرد شامل سرمایه فیزیکی، سرمایه طبیعی، سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی است (علمی و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۸۴). با توجه به عصر عملکرد محور کنونی که تعاملات اجتماعی با رفاه و تمایلات مادی، به‌صورت هزینه شرکت در

شبکه‌های اجتماعی مورد مبادله قرار می‌گیرد، نقش سرمایه اجتماعی بیش از پیش مورد توجه است. به‌خصوص در تعاونی‌ها که به‌شکل واحدهای اقتصادی و اجتماعی شناخته می‌شوند، بازده و عملکرد تا حد زیادی به توانایی و قابلیت آنها در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی وابسته است که می‌تواند از طریق فعال کردن و حفظ اقدامات جمعی در میان اعضا برای تقویت ظرفیت بالقوه و بالفعل در تعاونی‌ها مؤثر باشد (Hong and Sporleder, 2010: 1) و این وابسته به افزایش درک سرمایه اجتماعی در سازمان‌ها و نهادها است. افزایش تعاملات و مشارکت در شبکه‌های اجتماعی مانع از ایجاد رفتارهای فرصت‌طلبانه، رانت‌جویی و تقلب می‌شود و از این طریق هزینه نظارت را کاهش می‌دهد (امیری و رحمانی، ۱۳۸۵). در واقع بازده سایر منابع نیز به بهره‌گیری از این سرمایه بستگی دارد. از این رو به‌نظر می‌رسد اگر تعاونی‌ها نشان دهند فعالیت‌های سازنده اجتماع آنان نتایج مثبتی در پی دارد سرمایه اجتماعی، در هنگام تخصیص منابع، در درجه دوم اهمیت قرار خواهد گرفت (Ponthieux, 2004: 1).

پیدایش سرمایه اجتماعی در مباحث مربوط به توسعه روستایی، به اواسط دهه ۱۹۹۰ بازمی‌گردد. در این دهه سرمایه اجتماعی یک عامل کلیدی در غلبه بر فقر و گسترش رقابت‌پذیری مطرح شد. امروزه سرمایه اجتماعی منبعی برای توسعه روستایی به‌ویژه در زمینه طرح‌های مربوط به مشارکت دولت و جوامع محلی شناخته شده است (Michelini, 2013: 99). به‌طوری‌که نتایج پژوهش‌های مختلف (عطائی و ایزدی، ۱۳۹۴؛ الف و ب؛ عطائی و همکاران، ۱۳۹۵) از اهمیت سرمایه اجتماعی در تشکل‌های مردم‌نهاد روستایی نظیر تعاونی‌ها خبر می‌دهند. آنچه در این میان تأمل‌برانگیز است، روابط انسان‌ها در فعالیت‌های اجتماعی و در ابعاد کمی و کیفی است. آنچه در سرگذشت فعالیت‌های مشارکتی و همکارانه ایران نشان می‌دهد، ضعف در انجام فعالیت‌های مشارکت‌گونه است. این در حالی است که هرچه همکاری و مشارکت افراد در فعالیت‌ها کاسته شود، به از بین رفتن ساختار اجتماعی پیوسته میان افراد منجر می‌شود. این موضوع در فعالیت‌های تعاونی‌ها بیشتر به چشم می‌آید. چرا که

اساس فعالیت‌های تعاونی، اعتماد، مشارکت، عمل و کنش متقابل است. این در حالی است که بسیاری از پژوهشگران یکی از دلایل شکست تعاونی‌ها را نبود و یا ضعف سرمایه اجتماعی قلمداد کرده‌اند. از طرف دیگر، برنامه‌های توسعه روستایی در کشور که به موفقیت کامل نرسیده‌اند نیز حاکی از بی‌توجهی به سرمایه اجتماعی در جامعه روستایی بوده است. بنابراین اهمیت سرمایه اجتماعی در فعالیت‌های مشارکتی (نظیر تعاونی‌ها) بیش از پیش احساس می‌شود.

عوامل مختلفی در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی تأثیرگذارند که شناسایی آنان به منظور ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی لازم و ضروری است. با توجه به این مسئله هدف اصلی پژوهش شناسایی و تحلیل عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی‌های کشاورزی بود.

پیشینه پژوهش

عوامل مختلفی در ایجاد و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی نقش دارند به طوری که پژوهش‌ها نشان می‌دهد تعلق اجتماعی ارتباط معناداری با سرمایه اجتماعی دارد. مهاجرت با تحت تأثیر قرار دادن روابط میان‌فردی و اعتماد اعضای جامعه باعث کاهش سطح سرمایه اجتماعی و در واقع مهاجرت سبب تضعیف شبکه‌های محلی و انجمن‌ها می‌شود (Rupasingha et al., 2006; Glaeser, 2001; Glaeser et al., 2002). همچنین یکپارچگی قومی و اقتصادی می‌تواند در نمود سرمایه اجتماعی مؤثر باشد، به طوری که مطالعات پژوهشگران نشان داد ایالات شمال غربی آمریکا که از همگونی قومی بیشتری برخوردارند، از سطح سرمایه اجتماعی بالاتری نیز برخوردار هستند. ساختار مالکیت نیز با سرمایه اجتماعی در ارتباط است. برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهند ساختار مالکیت بر میزان مشارکت اجتماعی افراد در سازمان‌های اجتماعی در ارتباط است (Rupasingha et al., 2006; Glaeser et al., 2002; Glaeser, 2001:37). نتایج

پژوهش‌های آتانازی^۱ و همکاران (۲۰۱۳: ۲۲۸) نیز نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری در برنامه‌های فرهنگی باعث تقویت سرمایه اجتماعی و توسعه جوامع محلی می‌شود. اشتغال که معمولاً تحت عنوان یک وضعیت شغلی ترکیبی شامل امنیت شغلی، سطح درآمد با میزان سرمایه اجتماعی افراد در ارتباط است. سطح پایین دستمزدها و درآمد ممکن است به این امر منجر شود که افراد ساعات بیشتری صرف کار برای تأمین درآمد اضافی کنند که این امر می‌تواند به کاهش سطح فعالیت‌های مدنی منجر شود (Lindström, 2004: 289). همچنین درجه فرد از جامعه‌پذیری می‌تواند بسته به نوع شغل افراد متفاوت باشد. ارتباط و معاشرت‌های شغلی می‌تواند بر میزان سرمایه اجتماعی افراد و گروه‌ها تأثیرگذار باشد (Glaeser et al., 2002: 437). افراد دارای منزلت بالاتر قدرت بیشتری دارند و از منابع بیشتر، نسبت به افراد و نظام موجود و اعتماد بیشتری برخوردارند و افراد با قدرت کمتر سطوح پایین‌تری از اعتماد را نشان می‌دهند (شارع‌پور، ۱۳۸۵). دین‌باوری و تعهد دینی با سرمایه اجتماعی رابطه معناداری دارد. به نظر می‌رسد ادیانی که مراسم و مناسک عمومی بیشتری دارند، نقش بیشتری نیز در افزایش سرمایه اجتماعی دارند (ناطق‌پور و فیروزآبادی به نقل از افه و فش، ۱۳۸۴: ۵۹). آگهی^۲ و کرمی^۳ (۲۰۱۲: ۴۱۷۹) با بررسی عوامل مؤثر بر مدیریت سرمایه اجتماعی و آثار آن بر موفقیت تعاونی‌های تولید به این نتیجه رسیدند که انگیزه‌های فردی، مشارکت فعال اعضا، تمایل به همکاری در میان اعضا، ارتباط با دیگر تعاونی‌ها، استفاده از تجارب دیگر تعاونی‌ها، ارائه تجربیات خود به تعاونی‌های دیگر، آگاهی از بازار جهانی، تعامل با جامعه و اعتماد میان اعضا از متغیرهای مؤثر بر سرمایه اجتماعی هستند.

-
1. Attanasi
  2. Agahi
  3. Karami

پوتنام^۱ (۱۹۹۵: ۶۶۹) نشان می‌دهد که ارتباطی قوی بین فعالیت‌های مدنی، اعتماد اجتماعی، و تماشای تلویزیون و خواندن روزنامه وجود دارد. تماشای زیاد تلویزیون سبب کاهش مشارکت افراد در امور اجتماع می‌شود. افرادی که بیشتر تلویزیون تماشا می‌کنند و کمتر روزنامه می‌خوانند کمتر به مردم اعتماد نموده و کمتر در امور اجتماعی شرکت می‌کنند. بررسی برم و ران نشان می‌دهد که تماشای تلویزیون رابطه معناداری با اعتماد عمومی ندارد، اما خواندن روزنامه از طریق دادن آگاهی موجب افزایش اعتماد عمومی می‌شود (ناطق‌پور و فیروزآبادی به نقل از برام و ران، ۱۳۸۴: ۶۳). همچنین نتایج تحقیقات نشان می‌دهد استفاده از اینترنت و شبکه‌ها اینترنتی از طریق تعامل افراد روی شبکه، ارتباط مستقیم و تلفنی را تکمیل و در حفظ پیوندهای موجود نقش بسزایی داشته و می‌تواند عامل مؤثری در ایجاد پیوندهای جدید باشد (جواهری و باقری، ۱۳۸۶: ۴۳). براساس پیمایش ولمن^۲ و همکاران (۲۰۰۱: ۴۴۴) نشان دادند فناوری اطلاعات سرمایه شبکه‌ای را تکمیل می‌کند. به طوری که کاربران اینترنت اغلب تمایل بیشتری برای مشارکت در سازمان‌ها نشان دادند. کلمن^۳ (۱۹۹۸: ۱۰۲) لازمه ایجاد سرمایه اجتماعی را تعاملات و ارتباطات متقابل افراد می‌داند.

کمیسیون بهره‌وری^۴ (۲۰۰۳) به نقل از گروه ساگارو اقدامات دولتی نظیر تأمین مالی و منابع برای ایجاد و حمایت از سازمان‌ها، رقابت عمومی برای تشویق مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی و اقداماتی برای ترویج سرمایه اجتماعی پل زننده بین گروه‌های موجود، اصلاحات به منظور قوانین عمومی مسئولیت و برنامه‌های بیمه و اقتضائات قانونی به منظور ادامه فعالیت‌ها و وقایع مهم اجتماعی، ساعات کاری انعطاف‌پذیرتر مانند زمان منعطف، مرخصی اجتماعی برای تسهیل مشارکت کارمندان در فعالیت‌های اجتماعی را با هدف زمینه‌سازی تشکیل و پرورش گروه‌های اجتماعی

-
1. Putnam
  2. Wellman
  3. Coleman
  4. The Productivity Commission

پیشنهاد می‌کند. منعطف کردن قوانین مسئولیت عمومی در برخورد با وقایع مهم، لغو یا منعطف کردن شرایط مقرراتی مختلف درباره سازمان‌ها و فعالیت‌های آنها، ارائه تسهیلات عمومی، اعطای کمک‌های بلاعوض یا معافیت‌های مالیاتی به گروه‌ها می‌تواند در تشویق به مشارکت بیشتر مردم مؤثر باشد. همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد در جایی با هنجارهای قوی و رفتارهای مطمئن، ممکن است دولت‌ها هزینه‌های کمتری را برای اعمال قانون صرف کنند.

سازمان همکاری و توسعه^۱ (۲۰۰۱) تأمین حمایت مالی، اقدامات دولتی نظیر اعطای یارانه دولت، اینترنت عمومی و خدمات مخابراتی از راه دور به‌منظور مرتبط کردن مردم و به برقراری اطلاعات و سهولت معاملات بازار، قابلیت انعطاف در ساعات کار از راه‌های تقویت سرمایه اجتماعی معرفی می‌کند. همچنین طرح‌ریزی و برنامه‌ریزی ارتباطات داخلی در حوزه‌های ارتباطات میان‌فردی، حذف قوانین و مقررات دست‌وپاگیر، روش‌های کاری زاید و سلسله‌مراتب پیچیده و طولانی به‌منظور کاهش سطح دیوان‌سالاری زاید، ارتباطات بین واحدهای سازمانی و ارتباطات بین مدیران و کارکنان و تلاش به‌منظور اعتمادسازی، تیم‌سازی، ایجاد تعهد سازمانی و احساس هویت سازمانی در تقویت سرمایه اجتماعی مؤثر است (قلیچ‌لی و مشبکی، ۱۳۸۵: ۱۲۰). همچنین احساس مسئولیت اجتماعی، اعتماد در سازمان، آموزش مداوم، چرخش شغلی، افزایش رضایت شغلی (میرک‌زاده و بهرامی، ۱۳۸۹: ۱۰۶)، فرهنگ سازمانی، جو سازمانی، توانمندسازی کارکنان، انگیزش، مشارکت در تصمیم‌گیری، تعلق به مکان و ثبات شغلی (باستانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۹)، انسجام اجتماعی (ربیعی و موسیوند، ۱۳۹۲: ۱۸)، مشارکت سیاسی، تعداد اعضای تعاونی، میزان انگیزه از عضویت در تعاونی، میزان روابط اجتماعی و تعداد شرکت در کلاس‌های آموزشی - ترویجی (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۱) اجرای شیوه‌های مدیریت مشارکتی، اصلاح محیط

سیاسی - اجتماعی به محیط‌های دوستانه و غیرمتمرکز در ارتقا و تقویت سرمایه اجتماعی نقش دارند (علی‌بیگی و جعفری‌نیا، ۱۳۹۱: ۴۶۱).

با توجه به مرور پیشینه‌نگاشته‌ها می‌توان این استنباط را کرد که عوامل مختلفی می‌توانند بر سرمایه اجتماعی تأثیرگذار باشند. برخی از این عوامل در حیطه فردی هستند. به عبارت دیگر، ویژگی‌های فردی، ارتباطات بین‌فردی، انگیزه‌های فردی و غیره می‌توانند سوق‌دهنده افراد به سمت سرمایه اجتماعی باشند. از طرف دیگر، برخی عوامل نظیر عوامل فرهنگی موجب حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی در تشکلهای مردم‌نهاد می‌شود. این عوامل از مهیا بودن بستر فرهنگی جامعه برای تقویت سرمایه اجتماعی نشئت می‌گیرند. دسته دیگری از عوامل نظیر عوامل اجتماعی نیز می‌توانند زمینه‌ساز ارتقای سرمایه اجتماعی در بین افراد جامعه شوند. این دسته از عوامل طیف وسیعی از زیرمؤلفه‌ها را شامل می‌شوند؛ نظیر مشارکت اعضای جامعه، وجود انسجام اجتماعی، مسئولیت‌پذیری و غیره.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از جنبه هدف، کاربردی، از جنبه جمع‌آوری اطلاعات، از نوع پژوهش‌های توصیفی و براساس میزان نظارت و درجه کنترل از نوع پژوهش‌های پیمایشی محسوب می‌شود. جامعه آماری پژوهش شامل مدیرعامل، اعضای هیأت مدیره و اعضای تعاونی‌های کشاورزی شهرستان زنجان بود ($N=180$) که ۱۲۳ نفر به صورت تصادفی با استفاده از جدول رجسی^۱ و مورگان^۲ (۱۹۷۰) به عنوان حجم نمونه انتخاب شدند. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه محقق‌ساخته بود که به منظور تعیین روایی آن از نظرات اساتید دانشگاه و کارشناسان اداره تعاون استفاده شد. برای سنجش متغیرهای پژوهش از طیف لیکرت پنج‌قسمتی (کاملاً مخالفم = ۱ تا کاملاً موافقم = ۵) استفاده

---

1. Krejcie
2. Morgan

شد. پایایی پرسشنامه نیز با استفاده از آزمون راهنما و محاسبه آلفای کرونباخ ($\alpha = 0.96$) تأیید شد. روش‌های آماری موجود در این پژوهش به دو بخش توصیفی و آمار تحلیلی تقسیم می‌شود. در بخش توصیفی به منظور توزیع پاسخگویان به تفکیک ویژگی‌های مختلف، از روش‌های آماری نظیر میانگین، انحراف معیار و ضریب تغییرات و در بخش آمار تحلیلی با توجه به اهداف پژوهش از تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شد. تحلیل‌های آماری در این پژوهش با استفاده از نرم‌افزار SPSS²² صورت گرفت. برای تحلیل عاملی اکتشافی، ابتدا مجموعه متغیرها وارد شدند؛ سپس برای استخراج عامل‌ها، روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی^۱ انتخاب شد. معیار استخراج عامل‌ها، براساس مقدار ویژه بیش از یک تعریف شد. برای نوع چرخش عاملی نیز از روش واریماکس^۲ بهره گرفته شد. همچنین، بارهای عاملی که مقدار آن بیشتر از ۰/۵ بودند در تحلیل باقی مانده و بارهای عاملی که کمتر از این مقدار بودند، حذف شدند. در ادامه تعاریف نظری و عملیاتی از سرمایه اجتماعی ارائه شده است.

سرمایه اجتماعی را می‌توان در قالب دو بعد تعریف کرد. در بعد نخست سرمایه اجتماعی در قالب رسوم، آداب اجتماعی، انگاره‌ها و ارزش‌های اجتماعی، اعتماد بین افراد، اعتبار و مشارکت، نهادها، هنجارها و قواعد، شبکه‌های اجتماعی، انجمن‌ها و روابط فردی تعریف می‌شود. در بعد دیگر سرمایه اجتماعی می‌تواند از طریق شکل بخشیدن به اقدام جمعی، ارتقای همکاری اجتماعی، تعمیق روابط بین مردم و کاهش نبودن اطمینان در روابط آنها و در نهایت از طریق افزایش جریان اطلاعات و کاهش هزینه‌های دستیابی به اطلاعات، تعریف شود (Camagni, 2009: 126). در این پژوهش از لحاظ عملیاتی نیز سرمایه اجتماعی را می‌توان به برقراری اعتماد و انسجام اجتماعی و روابط فردی و بین‌فردی در بین اعضای تعاونی و ارتقای مشارکت و همکاری در راستای دستیابی به اهداف تعاونی، تعریف کرد.

-
1. Principal components
  2. Varimax

یافته‌های پژوهش

توزیع فراوانی ویژگی‌های فردی پاسخگویان نشان داد ۸۲/۱ درصد پاسخگویان را مردان و ۱۷/۹ درصد را زنان تشکیل می‌دهند که ۱۰/۷ درصد آنان مجرد و ۸۹/۳ درصد متأهل بودند. میانگین سنی پاسخگویان ۴۲ سال با انحراف معیار هشت سال بود که حداکثر سن پاسخگویان ۵۹ سال و حداقل سن ۲۵ سال بود. از نظر سطح تحصیلات ۶۳/۱ درصد پاسخگویان تحصیلات دیپلم و زیر دیپلم داشتند و تنها ۳۷/۹ درصد از پاسخگویان تحصیلات بالای دیپلم داشتند. همچنین میانگین دوره‌های آموزشی که اعضا در آن شرکت داشته‌اند نشان داد که ۹۷/۲ درصد پاسخگویان کمتر از سه دوره آموزشی و ۵/۱ درصد پاسخگویان در بیش از سه دوره آموزشی شرکت داشته‌اند. میانگین سابقه فعالیت اعضا در تعاونی حدود پنج سال بود که حداکثر سابقه فعالیت در تعاونی ۲۰ سال و کمترین سابقه فعالیت در تعاونی یک سال بود.

اولویت‌بندی عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی

به منظور تعیین میزان اهمیت هریک از عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی از طیف پنج سطحی استفاده شد که گزینه ۱ کمترین و گزینه ۵ بیشترین میزان اهمیت را از دیدگاه پاسخگویان نشان می‌دهد. نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها در جدول ۱ آورده شده است.

همان‌طور که یافته‌های حاصل از جدول ۱ نشان می‌دهد همه عوامل از نظر پاسخگویان از اهمیت متوسط به بالایی برخوردار بودند و از بین ۳۰ متغیر، موقعیت و پایگاه اجتماعی افراد، تعهد و مسئولیت‌پذیری و معافیت‌های مالیاتی از سوی دولت ... یکپارچگی اقتصادی با کسب میانگین بالای ۴ بیشترین اهمیت و اولویت را در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی‌ها داشتند و سایر عوامل با میانگینی کمتر از ۴ از اهمیتی متوسطی برخوردار بودند.

جدول ۱- اولویت‌بندی عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی

عوامل	میانگین	انحراف معیار	ضریب تغییرات
تعهد و مسئولیت‌پذیری	۴/۶۷	۳/۶۳	۰/۷۷
یکپارچگی قومی و زبانی	۳/۷۷	۱/۰۱	۰/۲۷
مهاجرت و جابه‌جایی	۳/۶۶	۰/۹۸	۰/۲۷
ساعات کاری منقطع	۳/۹۲	۰/۹۷	۰/۲۵
چرخش و جابه‌جایی شغلی	۳/۸۳	۰/۹۴	۰/۲۵
میزان استفاده از رسانه‌ها	۳/۷۶	۰/۹۱	۰/۲۴
یکپارچگی اقتصادی	۴/۱۰	۰/۹۵	۰/۲۳
استفاده از فناوری‌های نوین اطلاعاتی مثل اینترنت	۳/۹۶	۰/۹۲	۰/۲۳
نسل و تغییرات نسلی	۴/۴۱	۰/۹۴	۰/۲۱
وقت کافی برای مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی	۴/۲۱	۰/۹۰	۰/۲۱
قوانین منقطع و اصلاح اساسنامه	۳/۹۹	۰/۸۲	۰/۲۱
دین‌باوری و تعهد دینی	۴/۲۸	۰/۸۷	۰/۲۰
مشارکت اعضا در مدیریت	۴/۲۷	۰/۸۵	۰/۲۰
داشتن شخصیت حقوقی و ثبت حقوق مالکیت	۴/۵۲	۰/۸۴	۰/۱۹
برخورداری از فاکتورهای رفاهی	۴/۲۰	۰/۸۰	۰/۱۹
کاهش سطح دیوان‌سالاری و نداشتن تمرکز	۴/۲۷	۰/۷۵	۰/۱۸
ایجاد اعتماد و اعتمادسازی بین اعضا	۴/۲۶	۰/۷۷	۰/۱۸
حذف قوانین و مقررات دست و پاگیر	۴/۱۵	۰/۷۳	۰/۱۸
مشارکت غیررسمی اعضای خانواده	۴/۵۴	۰/۷۵	۰/۱۷
آموزش مداوم و دوره‌های آموزش ضمن خدمت	۴/۲۷	۰/۷۴	۰/۱۷
احساس هویت در اعضا	۴/۷۷	۰/۶۷	۰/۱۶
اعطای کمک‌ها و تسهیلات بلاعوض	۴/۶۵	۰/۷۰	۰/۱۵

۰/۱۴	۰/۶۳	۴/۵۹	امنیت شغلی
۰/۱۴	۰/۶۳	۴/۵۹	تجربیات افراد
۰/۱۴	۰/۶۳	۴/۵۲	رضایت شغلی اعضا
۰/۱۳	۰/۶۳	۴/۶۶	حمایت مالی دولت از تعاونی‌ها
۰/۱۳	۰/۶۰	۴/۶۴	برخورداری از بیمه
۰/۱۳	۰/۶۲	۴/۶۳	برگزاری دوره‌های آموزشی قبل از تشکیل تعاونی
۰/۱۲	۰/۵۵	۴/۷۱	موقعیت و پایگاه اجتماعی افراد
۰/۱۱	۰/۵۴	۴/۷۰	معافیت‌های مالیاتی از سوی دولت

خیلی کم (۱)، کم (۲)، متوسط (۳)، زیاد (۴) و خیلی زیاد (۵)

تحلیل عاملی عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی‌ها

به‌منظور تعیین مناسب بودن داده‌های گردآوری‌شده برای تحلیل عاملی از ضریب KMO و آماره بارتلت استفاده شد. در این بخش مقدار KMO برابر ۰/۷۸۹ به‌دست آمد که با اطمینان می‌توان از تحلیل عاملی بهره گرفت. از سوی دیگر برای اطمینان از مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی از آزمون بارتلت نیز استفاده شد. مقدار آماره بارتلت برابر با ۱۴۲۰/۵۴ به‌دست آمد که در سطح ۱٪ معنادار بود ($P=۰/۰۰۰$). لذا داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب بودند. پس از آزمون مناسب بودن داده‌ها تحلیل عاملی انجام شد و در جدول ۲ شماره تعداد عوامل استخراج شده همراه با مقادیر ویژه هریک از آنها، درصد واریانس هریک از عوامل و درصد تجمعی واریانس عوامل آمده است.

جدول ۲- عوامل استخراج شده همراه با مقدار ویژه، درصد واریانس و درصد جمعی واریانس

عامل‌ها	مقدار ویژه	درصد واریانس مقدار ویژه	درصد تجمعی واریانس
عامل ۱	۴/۶۸۸	۱۵/۶۲۶	۱۵/۶۲۶
عامل ۲	۲/۸۹۵	۹/۶۵۱	۲۵/۲۷۷
عامل ۳	۲/۸۵۳	۹/۵۱۰	۳۴/۷۸۷
عامل ۴	۲/۵۹۸	۸/۶۵۹	۴۳/۴۴۶
عامل ۵	۲/۱۵۲	۷/۱۷۲	۵۰/۶۱۸
عامل ۶	۱/۵۰۴	۵/۰۱۴	۵۵/۶۳۱
عامل ۷	۱/۴۵۷	۴/۸۵۸	۶۰/۴۸۹
عامل ۸	۱/۳۷۸	۴/۵۹۴	۶۵/۰۸۳
عامل ۹	۱/۳۵۸	۴/۵۲۶	۶۹/۶۰۹

همان‌طور که جدول ۲ نشان می‌دهد در مجموع ۹ عامل توانسته‌اند ۶۹/۶۰ درصد از کل واریانس عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی را در تعاونی‌ها تبیین کنند که ۳۰/۳۹۱ درصد از واریانس باقی‌مانده به دیگر عامل‌هایی مربوط است که پیش‌بینی آنها در این پژوهش میسر نشده است. در ادامه برای چرخش عاملی از روش واریماکس استفاده شد. بعد از مرحله چرخش، متغیرهایی که به هر عامل مربوط هستند، به صورت ستونی مشخص می‌شوند. پس از پردازش متغیرهای نمایانگر عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی را در تعاونی‌ها، نسبت به نام‌گذاری عوامل به دست آمده از تحلیل عاملی اقدام شد. در جدول ۳ شماره هریک از عوامل و متغیرهای مربوط به آن عامل همراه با بار عاملی و گویه‌های پوشاننده آنها آورده شده است.

به منظور پژوهش درباره ماهیت روابط بین متغیرها و دستیابی به تعریف عامل‌ها، فرض بر این قرار گرفت که ضرایب بالاتر از ۰/۵ در تعریف عامل‌ها سهم مهم و معنادار دارند و بنابراین ضرایب کمتر از این مقدار صفر (عامل تصادفی) در نظر گرفته

شد. یافته‌های حاصل از چرخش عامل‌ها به روش واریماکس نشان داد که در عامل اول ده گویه، در عامل‌های دوم، سوم، چهارم و پنجم هریک دو گویه و در عامل‌های ششم، هفتم، هشتم و نهم هر کدام یک گویه جای گرفتند. ملاحظه می‌شود که ده گویه عامل اول از لحاظ مفهومی، همگی مربوط به مسائل اجتماعی و حمایتی حفظ و ایجاد سرمایه اجتماعی می‌شود. بنابراین، می‌توان این عامل را «اجتماعی - حمایتی» نام‌گذاری کرد. این عامل دربرگیرنده متغیرهایی از قبیل موقعیت و پایگاه اجتماعی، اعطای کمک و تسهیلات بلاعوض، وقت کافی برای مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و غیره است. این عامل با توجه به مقدار ویژه آن (۴/۶۸)، ۱۵/۶۲ درصد از کل واریانس گویه‌ها را تبیین می‌کند. سایر عامل‌ها با توجه به مفاهیم گویه‌های تشکیل دهنده آن به ترتیب، نظم و انضباط، شغلی، مدیریتی - سازمانی، اجتماعی - رسانه‌ای، انعطاف‌پذیری قوانین، حذف بروکراسی، فناوری‌های اطلاعاتی و مسئولیت‌پذیری نام‌گذاری شدند.

جدول ۳- متغیرهای مربوط به هریک از عوامل و بار عاملی به دست آمده از ماتریس دوران یافته

نام عامل	متغیرها	بار عاملی
اجتماعی - حمایتی	دین‌باوری و تعهد دینی	۰/۵۸۸
	نسل و تغییرات نسلی	۰/۸۱۴
	موقعیت و پایگاه اجتماعی	۰/۷۰۷
	مشارکت غیررسمی اعضای خانواده	۰/۶۱۳
	برگزاری دوره‌های آموزشی قبل از تشکیل تعاونی‌ها	۰/۵۶۸
	حمایت مالی دولت از تعاونی‌ها	۰/۷۴۴
	اعطای کمک و تسهیلات بلاعوض	۰/۶۶۱
	داشتن شخصیت حقوقی جهت تثبیت حقوق مالکیت	۰/۵۴۰
	ساعات کاری منعطف	۰/۸۲۴
	وقت کافی برای مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی	۰/۷۵۸

۰/۸۲۴	ساعات کاری منعطف	نظم و انضباط
۰/۷۵۸	وقت کافی برای مشارکت در فعالیتهای اجتماعی	
۰/۸۳۰	امنیت شغلی	شغلی
۰/۸۳۵	رضایت شغلی	
۰/۷۷۰	مدیریت مشارکتی	مدیریتی - سازمانی
۰/۷۳۲	کاهش سطح دیوانسالاری و نداشتن تمرکز	
۰/۸۴۳	میزان استفاده از رسانه‌های اجتماعی	اجتماعی - رسانه‌ای
۰/۷۴۳	تعلق اجتماعی	
۰/۸۹۲	انعطاف در قوانین و اصلاح قوانین	انعطاف‌پذیری قوانین
۰/۸۷۴	حذف قوانین و مقررات وقت‌گیر	حذف بروکراسی
۰/۸۲۴	تعهد و مسئولیت‌پذیری	مسئولیت‌پذیری
-۰/۵۱۳	استفاده از فناوری‌های نوین اطلاعاتی	فناوری‌های اطلاعاتی

نتیجه پژوهش

با توجه به نقش سرمایه اجتماعی و موفقیت تعاونی‌ها در این پژوهش سعی شده است به شناسایی و بررسی عوامل ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی پرداخته شود. نتایج پژوهش نشان داد عمده‌ترین عوامل در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی کشاورزی از دیدگاه پاسخگویان موقعیت و پایگاه اجتماعی افراد، معافیت‌های مالیاتی از سوی دولت، تعهد و مسئولیت‌پذیری اعضا، حمایت مالی دولت از تعاونی‌ها، اعطای کمک‌ها و تسهیلات بلاعوض، برگزاری دوره‌های آموزشی قبل از تشکیل شرکت تعاونی، امنیت شغلی، تجربیات افراد، مشارکت غیررسمی اعضای خانواده و... بود. در نهایت عامل اجتماعی و حمایتی ۱۵/۶۲ درصد، نظم و انضباط ۹/۶۵ درصد، شغلی ۹/۵۱ درصد، مدیریتی - سازمانی ۸/۶۵ درصد، رسانه‌ای - اجتماعی ۷/۱۷، انعطاف - پذیری قوانین ۵/۰۱ درصد، حذف بروکراسی ۴/۸۵ درصد، مسئولیت‌پذیری ۴/۵۹

درصد و فناوری‌های اطلاعاتی ۴/۵۲ در مجموع ۶۹/۶ درصد از واریانس تغییرات را تبیین کردند. این یافته با یافته‌های تحقیقات پوتنام (۱۹۹۵)، جواهری و باقری (۱۳۸۶)، ناطق‌پور و فیروزآبادی (۱۳۸۴)، ولمن و همکاران (۲۰۰۱) در زمینه استفاده از رسانه‌ها و فناوری‌های اطلاعاتی، گلنزر و همکاران (۲۰۰۲)، گلنزر (۲۰۰۱)، روپسینگها و همکاران (۲۰۰۶)، ناطق‌پور و فیروزآبادی (۱۳۸۴) و کمسیون بهره‌وری (۲۰۰۳) در زمینه عوامل اجتماعی و حمایتی؛ میرکزاده و بهرامی (۱۳۸۹)، علی‌بیگی و جعفری‌نیا (۱۳۹۱) و قلیچ‌لی و مشبکی (۱۳۸۵) در زمینه مسئولیت‌پذیری و عوامل مدیریتی و سازمانی در میزان سرمایه اجتماعی، همسو است.

براساس یافته‌های تحقیق پیشنهاد می‌گردد: یکی از مهم‌ترین عوامل در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی‌ها؛ پایگاه اجتماعی افراد است. بنابراین پیشنهاد می‌شود تا در تأسیس تعاونی‌ها به افرادی که پایگاه و مقبولیت اجتماعی بالاتری دارند در تشکیل هسته اولیه تعاونی‌ها بیشتر توجه شود.

بخش مهمی از سرمایه اجتماعی را هنجارها تشکیل می‌دهند که این هنجارها در قالب آموزش نهادینه می‌شوند. از این‌رو در تشکیل تعاونی‌ها به‌خصوص در زمینه قوانین، جایگاه، منافع تعاونی و فعالیت گروهی و شناخت وظایف افراد به آموزش‌های لازم توجه شود.

به معافیت‌های مالیاتی از سوی دولت، حمایت مالی دولت از تعاونی‌ها، اعطای کمک‌ها و تسهیلات بلاعوض و در نهایت اعمال سیاست‌های حمایتی در این بخش به‌عنوان یکی از عوامل ایجاد، حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی در بخش تعاون توجه شود.

حذف بروکراسی اداری و قوانین و دست‌وپاگیر — که اغلب بازدارنده و از بین برنده انگیزه فعالیت‌های گروهی و جمعی است، می‌تواند به افزایش فرایند تعاملات درون گروهی و برون‌گروهی کمک کند. همچنین توجه به عامل نظم و انضباط و

مؤلفه‌های شغلی از طریق آموزش نقش مهمی در فرایند ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در تعاونی‌ها دارند.

منابع

- امیری، میثم؛ تیمور رحمانی (۱۳۸۵) «بررسی آثار سرمایه اجتماعی درون و برون‌گروهی بر رشد اقتصادی استان‌های ایران»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی **جستارهای اقتصادی**، سال ۳، شماره ۶، صص ۱۱۱-۱۵۲.
- باستانی، سمیه؛ سید مسعود ماجدی؛ سید محمدحسین کمانی (۱۳۹۱) «سرمایه اجتماعی و متغیرهای تقویت‌کننده آن؛ مطالعه موردی: تعاونی‌های کشاورزی، خدماتی و صنعتی شهر شیراز و حومه»، **تعاون و کشاورزی**، سال ۲۳، شماره ۱۰، صص ۲۹-۵۴.
- جواهری، فاطمه؛ لیلا باقری (۱۳۸۶) «تأثیر استفاده از اینترنت بر سرمایه اجتماعی و انسانی: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه تهران»، **مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی**، سال ۱۵، شماره ۵۹ و ۵۸، صص ۳۳-۶۶.
- ربیعی، علی؛ بهاره موسیوند (۱۳۹۲). «بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و شکل‌گیری فعالیت‌های تعاونی روستایی (مطالعه موردی: روستاهای ده کائید، دوجفت و چهارچریک شهرستان شازند)»، **تعاون و کشاورزی**، سال ۲، شماره ۷، صص ۱-۲۲.
- شارع‌پور، محمد (۱۳۸۵) «سرمایه اجتماعی: مفهوم‌سازی، سنجش و دلالت‌های سیاست‌گذاری»، **سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی مازندران**.
- عطائی، پوریا؛ نسیم ایزدی (۱۳۹۳ الف). «عوامل تأثیرگذار بر تمایل کشاورزان به ایجاد تشکل‌های آب‌بران»، **تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران**، سال ۴۵، شماره ۲، صص ۲۶۹-۲۷۹.

- عطائی، پوریا؛ نسیم ایزدی (۱۳۹۳ ب) «مقایسه‌ی ویژگی‌های کشاورزان پذیرنده و نپذیرنده‌ی شکل‌های آب‌بران»، پژوهش آب در کشاورزی، سال ۲۸، شماره ۱، صص ۲۶۱-۲۵۱.
- عطائی، پوریا؛ نسیم ایزدی (۱۳۹۴) «سازه‌های تأثیرگذار بر زیان‌دهی تعاونی‌های روستایی (مورد مطالعه: تعاونی روستایی امیرکبیر در استان فارس)»، علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران، سال ۱۱، شماره ۱، صص ۱۹۶-۱۸۱.
- عطائی، پوریا؛ نسیم ایزدی؛ احمد یعقوبی فرانی (۱۳۹۵) «مستندسازی تجربیات مدیریتی تعاونی‌های تولیدی موفق استان همدان»، تعاون و کشاورزی، سال ۵، شماره ۸، صص ۲۸-۱.
- علمی، زهرا؛ محمود شارع‌پور؛ سید امیرحسین حسینی (۱۳۸۴) «سرمایه اجتماعی و چگونگی تأثیر آن بر اقتصاد»، تحقیقات اقتصادی، سال ۴۰، شماره ۴، صص ۲۳۹-۲۹۵.
- علی‌بیگی، امیرحسین؛ معصومه جعفری‌نیا (۱۳۹۱) «تأثیر تعاونی‌های تولیدی بر میزان سرمایه اجتماعی: مطالعه تعاونی‌های بخش طیور شهرستان کرمانشاه»، تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، سال ۴۳، شماره ۳، صص ۲۶۱-۴۶۱.
- قلیچ‌لی، بهروز؛ اصغر مشبکی (۱۳۸۵) «نقش سرمایه اجتماعی در ایجاد سرمایه فکری سازمان مطالعه دو شرکت خودروساز ایرانی»، فصلنامه دانش مدیریت، سال ۱۹، شماره ۷۵، صص ۱۲۵-۱۴۷.
- کاظمی، فاطمه؛ بهمن خسروی‌پور؛ منصور غنیان؛ مسعود برادران؛ معصومه فروزانی (۱۳۹۲) «تبیین وضعیت سرمایه اجتماعی در تعاونی‌های دامداری شرق استان خوزستان»، تعاون و کشاورزی، سال ۲، شماره ۷، صص ۱۰۱-۱۲۳.
- میرکزاده، علی‌اصغر؛ مجید بهرامی (۱۳۸۹) «تقویت سرمایه اجتماعی: ضرورت ابقا و توسعه سازمان‌ها»، عصر مدیریت، سال ۴، شماره ۱۶ و ۱۷، صص ۱۰۶-۱۱۱.

- ناطق پور، محمد جواد؛ سید احمد فیروزآبادی (۱۳۸۴) «سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل گیری آن در شهر تهران»، *مجله جامعه شناسی ایران*، سال ۶، شماره ۴، صص ۵۹-۹۱.
- Agahi, H.; Karami, Sh. (2012). "A study of factors effecting social capital management and its impact on success of production cooperatives" *Annals of Biological Research*, Vol. 3, No. 8, pp. 4179-4188.
- Attanasi, G.; Casoria, F.; Centorrino, S.; & Urso, G. (2013). "Cultural investment, local development and instantaneous social capital: a case study of a gathering festival in the South of Italy]", *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 47, pp. 228-247.
- Camangi, R. (2009). "Territorial Capital and Regional Development", In Capello, R.; Nijkamp, P., *Handbook of Regional Growth and Development Territories*, Edward Elgar Publishing Limited.
- Coleman. J. (1988). "Social capital in the creation of human capital", *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, pp. 95-120.
- Glaeser, E. L., (2001). "The formation of social capital", *Canadian Journal of Public Policy*, Vol. 2, pp. 34-40.
- Glaeser, E. L.; Laibson, D.; & Sacerdote, B. (2002). "An economic approach to social capital", *The Economic Journal*, Vol. 112, pp. 437-458.
- Hong, G.; Sporleder, T. L. (2010). "Social Capital in Agricultural Cooperatives: Application and Measurement", Retrieved from: www.usaskstudies.coop/socialeconomy/files/.../hong_sporleder.pdf
- Krejcie, R.V.; Morgan, D. W. (1970). "Determining sample size for research activities", *Educational and Psychological Measurement*, Vol. 30, pp. 607-610.

- Lindström, M. (2004). "Psychosocial work conditions, social capital, and daily smoking: a population based study", *Tobacco Control*, Vol. 13, No. 3, pp. 289–295.
- Micheline, J. J. (2013). "Small farmers and social capital in development projects: Lessons from failures in Argentina's rural periphery", *Journal of Rural Studies*, Vol. 30, pp. 99-109.
- OECD. (2001). "The well-being of nations: The role of human and social capital, centre OECD (Organization for Economic Cooperation and Development)", *The Wellbeing of Nations: The Role of Human and Social Capital*, OECD, Paris.
- Ponthieux, S. (2004). "The concept of social capital: a critical review", *Paper presented at the 10th ACN (Association de comptabilité nationale) Conference on National Accounting*, Paris, 21-23 January 2004.
- Putnam, R. (1995). "Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America", *Political Science and Politics*, Vol. 28, No. 4, pp. 664-683.
- Rupasingha, A.; Goetz, S. J.; & Freshwater, D. (2006). "The production of social capital in US counties", *The Journal of Socio-Economics*, Vol. 35, pp. 83–101.
- The Productivity Commission. (2003). *Social Capital: Reviving the Concept and its Policy Implications*, Research Paper, AusInfo, Canberra.
- Wellman, B.; Haase, A. Q.; Witte, J.; & Hampton, K. (2001). "Does the internet increase, decrease, or supplement social capital?", *American Behavioral Scientist*, Vol. 45, No. 3, pp. 436-455.